

५. समकालीन भारत : सुशासन

या प्रकरणात आपण जागतिकीकरणाच्या बदलत्या काळात लोकप्रशासनाच्या बदलत्या स्वरूपाशी संबंधित सुशासन आणि नागरिक केंद्रित प्रशासन या संकल्पनांची चर्चा करणार आहोत.

आपण काही प्रश्नांनी सुरवात करूया. शासन म्हणजे काय ? प्रशासन म्हणजे काय ? नागरी जीवनात प्रशासनाची भूमिका काय असते ? नागरिकांनी प्रशासनात सहभाग घ्यावा का आणि तो कसा घ्यावा ?

आपण नागरिक म्हणून प्रशासकीय यंत्रणेच्या दैनंदिन संपर्कात येतो. उदा., तुम्हांला जन्म-मृत्यूचा दाखला, आधार कार्ड, पॅनकार्ड, रेशन कार्ड इत्यादी तयार करून घ्यावे लागते. रस्त्याची दुरुस्ती न होणे, कचरा उचलला न जाणे अशा प्रकारच्या स्थानिक प्रशासनाच्या विरोधातील तक्रारी असू शकतात. नागरिकांच्या विविध प्रकारच्या मागण्या आणि गरजा यांची पूर्तता करताना प्रशासकीय यंत्रणा कशा प्रकारे प्रतिसाद देते यावर प्रशासनाचे यश-अपयश अवलंबून असते.

१९८० पासून प्रशासकीय संस्थांच्या कामगिरीवर भर दिला जाऊ लागला. प्रशासनाने योग्य प्रकारे कामगिरी करावी यासाठी उत्तरदायित्व, जबाबदारी, पारदर्शकता आणि नागरिकांचा अभिप्राय जाणून घेणे अशी मूल्ये लोकप्रशासनाच्या संस्थांमध्ये उपयोगात आणण्याची आवश्यकता आहे.

राज्यसंस्थेची नागरिकांप्रती कोणती जबाबदारी असते? इयत्ता ११वी मध्ये आपण लोकप्रशासनाच्या भूमिकेविषयी चर्चा केलेली आहे. यामध्ये लोकप्रशासनाच्या दोन प्रकारच्या स्वरूपाविषयी चर्चा केलेली आहे. लोकप्रशासनाची एक भूमिका जी लोकप्रशासनाकडे मर्यादित भूमिकेतून पाहते (ज्याला POSDCORB म्हणतात) आणि दुसऱ्या व्यापक भूमिकेत शासनाच्या तीनही शाखांचा विचार आपण करतो.

विकास प्रशासनाच्या संकल्पनेमुळे लोकप्रशासनाच्या पारंपरिक भूमिकेत कसा बदल घडवून आणला ते आपण पाहिले. विकासाभिमुख प्रशासनानुसार लोकप्रशासनातील नागरिकांची भूमिका महत्त्वाची असते हेही आपण पाहिले.

आज शासनाव्यतिरिक्त अनेक बिगरशासकीय घटक, स्वयंसेवी संस्था या लोकप्रशासनासाठी साहाय्यकारी भूमिका बजावताना दिसतात. लोकप्रशासनातील शासकीय संस्था आणि बिगरशासकीय संस्था यांच्या अशा सहकार्यात्मक प्रयत्नांचे वर्णन म्हणजे 'प्रशासन' होय. हा लोकप्रशासनाकडे बघण्याचा व्यापक दृष्टिकोन आहे. म्हणजेच प्रशासन ही शासनापेक्षा व्यापक संकल्पना आहे. यामध्ये शासनाच्या केवळ औपचारिक शाखाच (उदा., कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ, नोकरशहा) नाहीत तर अनौपचारिक शाखा (उदा., बिगरशासकीय संस्था, नागरी समाज, खासगी संस्था) यांचाही समावेश केला जातो. प्रशासनाच्या संकल्पनेचे उद्दिष्ट नागरिकांवर लक्ष केंद्रित करून सार्वजनिक संस्थांची कामगिरी सुधारणे हे आहे.

करून पहा.

तुमच्या परिसरात/शहरात/राज्यात कार्य करणाऱ्या बिगर राजकीय संघटना शोधा. त्या कोणत्या समस्यांवर काम करत आहेत ते बघा. कोणत्या संघटनेत तुम्हांला काम करायला आवडेल?

उत्पत्ती आणि अर्थ

१९९० च्या दशकात जगभरात अनेक बदल झाले त्यांतील काही पुढीलप्रमाणे :

- (i) **जागतिक अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण :** जागतिकीकरणाचे अनेक पैलू आहेत - (अ) दूरसंचार क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे इंटरनेट, मोबाइल संपर्कयंत्रणा, टीव्ही यांत विकास झाला आणि सोशल नेटवर्किंगमुळे (सामाजिक

जालातील अभिसरण) तात्काळ संपर्क करता येऊ लागला आणि प्रशासकीय यंत्रणेत पारदर्शकता आली. (ब) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संबंध बदलले, व्यापार आणि गुंतवणूक यांवर भर दिला गेला. यामुळे आंतरराष्ट्रीय निधी पुरवणाऱ्या संस्थांचे महत्त्व वाढले.

(ii) **आंतरराष्ट्रीय संस्था** : आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक, आशियाई विकास बँक, संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम, संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम, संयुक्त राष्ट्र बालकांसाठीचा आकस्मिक निधी इत्यादी आंतरराष्ट्रीय निधी पुरवणाऱ्या संस्थांचा प्रभाव वाढला. या निधी पुरवणाऱ्या संस्थांनी तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांच्या धोरणांवर प्रभाव टाकला. या संस्थांना मदत घेणाऱ्या राष्ट्रांच्या पारंपरिक प्रशासकीय व्यवस्थेत सुधारणा होत्या.

(iii) **बिगर राजकीय अभिकर्ते** : स्वयंसेवी संस्था आणि बिगर शासकीय संस्थांनी लोकप्रशासनात मोठी भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली.

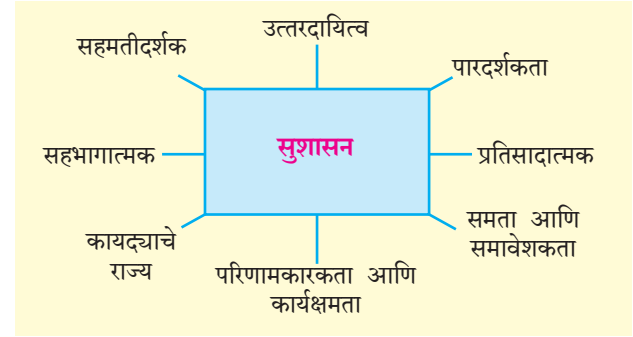
या बदलांमुळे लोकप्रशासनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. असे लक्षात आले की लोकप्रशासनातील पारंपरिक दृष्टिकोन नागरिकांच्या गरजा भागवण्यास पुरेसे ठरत नाहीत. यामुळे लोकप्रशासनाकडे प्रशासन म्हणून बघण्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाला. लोकप्रशासनाच्या पारंपरिक दृष्टिकोनापासून झालेली ही फारकत होती.

दिरंगाई, लाल फितीचा कारभार आणि भ्रष्टाचार ही वैशिष्ट्ये असलेल्या पारंपरिक, कालबाह्य आणि महाकाय लोकप्रशासनात सुधारणा घडवून त्या जागी प्रतिसाद देणारे, जबाबदार, सहभागास वाव देणारे आणि समतेवर आधारित असे लोकप्रशासन निर्माण करणे असा याचा हेतू होता. हा नवा दृष्टिकोन 'सुशासन' म्हणून ओळखला जातो. हा दृष्टिकोन राज्यसंस्था आणि नागरी समाज यांच्यातील आंतरसंबंधांचा विचार करतो. हा दृष्टिकोन प्रशासन हे नियमांनी बांधलेले न राहता ते नागरिककेंद्री होण्याची गरज प्रतिपादित करते.

नागरी समाज म्हणजे काय ?

नागरी समाज म्हणजे विविध प्रकारच्या संस्थांचा अंतर्भाव. ज्यात सामाजिक गट, बिगर शासकीय संस्था, कामगार संघटना, धर्मादाय संघटना, स्वदेशी गट, सांस्कृतिक संघटना, व्यावसायिक संस्था अशा स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश होतो.

पुढील तक्ता या दृष्टिकोनातील मूल्यांची कल्पना देतो.

महाराष्ट्र राज्य सुशासन आराखडा

- माहितीच्या अधिकाराचा कायदा आणि अधिनियम २००५
- महाराष्ट्र सार्वजनिक अभिलेख कायदा २००५
- महाराष्ट्र कार्यालयीन कर्तव्यात दिरंगाई प्रतिबंधक कायदा २००५
- महाराष्ट्र नागरिकांसाठी सेवेची हमी देणारा कायदा २०१५

यापुढील भागात आपण सुशासनाची विविध मूल्ये समजून घेणार आहोत.

सुशासनाची मूल्ये

सहभागात्मक : हा सुशासनातील महत्वाच्या घटकांपैकी एक घटक आहे. कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेच्या परिणामकारक कार्यासाठी लोकसहभाग आवश्यक असतो. जनतेचा आवाज (विचार) आणि मागण्या शासनापर्यंत पोचवल्या जातील याची खात्री केली जाते. शासनाची निर्णय प्रक्रिया आणि अंमलबजावणीमध्ये सहभागी होण्याची लोकांना संधी मिळते.

कायद्याचे राज्य : संविधान म्हणजेच देशाच्या सर्वोच्च कायद्याचे राज्य हे सुशासनाचे दुसरे महत्त्वाचे मूल्य आहे. संविधानातील मूल्ये प्रशासनाला मार्ग दाखविण्याचे कार्य करतात. कायद्यासमोर सर्वांना समानतेची वागणूक मिळते. न्याय्य आणि योग्य राज्यव्यवस्थेत लोकांच्या हक्काची हमी दिली जाते.

पारदर्शकता : पारदर्शकता या मूल्यामुळे गुप्ततेच्या प्रक्रियेला आव्हान मिळाले आहे. यामुळे सरकारच्या कामावर लक्ष ठेवणे लोकांना शक्य झाले आहे. २००५ पासून भारतात माहितीचा अधिकार कायदा लागू करण्यात आला. त्यामुळे नागरिकांना शासकीय कामकाजाविषयी माहिती मिळवणे शक्य झाले आहे.

प्रतिसादात्मक : सुशासनामध्ये विविध संस्थांमार्फत आणि प्रक्रियांमध्ये सर्व भागधारकांना ठराविक कालमर्यादित सेवा देणे आवश्यक आहे. नागरिकांच्या समस्या आणि प्रश्नांबाबतीत शासन संस्था त्वरेने निर्णय घेते आणि त्यानुसार धोरणांची आखणी करते.

सहमतीदर्शक : प्रत्येक समाजात कोणत्याही मुद्द्यांवर वेगवेगळे दृष्टिकोन आढळतात. सुशासनामध्ये समाजातील विविध घटकांमध्ये सुसंवाद होणे अभिप्रेत आहे. यामुळे संपूर्ण समाजाचे हित कशात आहे आणि ते कसे साध्य करता येईल त्याबाबत एक व्यापक सहमती तयार करण्यास मदत होते. शाश्वत मानवी विकास घडवून आणण्यासाठीची उद्दिष्टे कशी साध्य करता येतील याबाबतही व्यापक आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोन स्वीकारता येतो.

समता आणि समावेशकता : समाजाचे हित हे सर्व सदस्यांच्या मनात आपण या समाजाचे भाग आहोत ही भावना रुजवण्यावर अवलंबून असते. कोणाच्याही मनात आपण समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून बाजूला आहोत अशी भावना नसावी. यासाठी सर्व गटांना विशेषतः दुर्बल घटकांचे हित साधण्याकरिता आणि सुधारणा करण्यासाठी त्यांना संधी दिली गेली पाहिजे.

परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता : सुशासन म्हणजे समाजातील संस्थांनी आणि प्रक्रियांनी साधनसंपत्तीचा सुयोग्य वापर करून समाजाच्या गरजा

पूर्ण करणे. सुशासनात अंतर्भूत असलेली कार्यक्षमतेची संकल्पना म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपदेचा सुयोग्य वापर आणि पर्यावरण रक्षण होय.

उत्तरदायित्व : सुशासनात उत्तरदायित्व या संकल्पनेला खूप महत्त्व आहे. केवळ शासकीय संस्थाच नव्हेत तर खासगी क्षेत्रांतील कंपन्या आणि नागरी समाजातील स्वयंसेवी संस्था या जनता आणि आपापल्या भागधारकांप्रती उत्तरदायी असायला हव्यात. निर्णय कोणी घेतले किंवा कार्यवाही कोणी केली आणि घेतलेले निर्णय संस्थांतर्गत घेतले की बाह्य घटकांनी यावर कोण कोणाला उत्तरदायी आहे हे अवलंबून असते. एकूणच कोणतीही संस्था ही त्यांना उत्तरदायी असते, ज्यांच्यावर संस्थेच्या निर्णयाचा आणि कार्यवाहीचा परिणाम होऊ शकतो. उत्तरदायित्वासाठी पारदर्शकता आणि कायद्याचे राज्य असण्याची गरज असते.

सुशासनासाठीचा पुढाकार आणि भारतातील नागरिककेंद्री प्रशासन :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने समाजवादी आणि कल्याणकारी विकासाचा आराखडा/विकासाचे धोरण स्वीकारले. विकासाभिमुख प्रशासनाचा भर जरी लोकसहभागावर असला तरी नियमितपणे प्रयत्न करून आणि कार्यक्रम घेऊनसुद्धा प्रशासकीय प्रक्रियेमध्ये जनतेचा खराखुरा सहभाग मिळवता आला नाही.

भारत सरकारच्या सार्वजनिक कार्मिक जनशिकायत (लोकतक्रार) आणि पेन्शन मंत्रालयांतर्गत प्रशासकीय सुधारणा आणि जनशिकायत (लोकतक्रार) विभाग भारतातील प्रशासकीय सुधारणांकडे लक्ष देते. त्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे : (i) शासनाची धोरणे संरचना आणि प्रक्रियांमध्ये प्रशासकीय सुधारणांना चालना देणे. (ii) तक्रार निवारणावर भर देऊन नागरिककेंद्री प्रशासनास प्रोत्साहन देणे (iii) ई-प्रशासनामध्ये (ई-गव्हर्नन्समध्ये) नावीन्यपूर्ण सुधारणा घडवून आणणे.

दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाची नेमणूक भारतातील लोकप्रशासनाच्या व्यवस्थेत परिपूर्ण बदल घडवून आणण्यासाठी करण्यात आली होती. हा आयोग शासनाच्या सर्व स्तरांवर पुढाकार घेणारे, प्रतिसाद देणारे,

उत्तरदायी, टिकाऊ आणि कार्यक्षम असे प्रशासन देशभरात असावे याकरता उपाययोजना सुचवेल अशी अपेक्षा होती. नागरिककेंद्री प्रशासन हे आयोगाच्या प्रमुख कार्यापैकी महत्त्वाचे कार्य होते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

नागरिककेंद्री प्रशासनाबाबत पं.जवाहरलाल नेहरू यांचा अभिप्राय “प्रशासन म्हणजे केवळ हस्तीदंती मनोऱ्यात बसून राहणे, विशिष्ट प्रक्रियांचे पालन करणे, नार्सिससप्रमाणे स्वतःतच मशगुल असणे (स्वबाबत समाधानी असणे) हा नसून काही मिळवण्याचा प्रयत्न करणे होय. प्रशासनाचा शेवटी कस लागणार आहे तो मानवी कल्याणासाठीच.”

आयोगाने अशी भूमिका घेतली की जर प्रशासन नागरिककेंद्री असायला हवे असेल, तर ते सहभागास प्रवृत्त करणारे आणि पारदर्शक असायला हवे. ते परिणामकारक, कार्यक्षम आणि नागरिकांना प्रतिसाद देणारे हवे. त्यापुढे जाऊन नागरिकांना सेवा देण्याचा गुणविशेष हा सर्व शासकीय संस्थांमध्ये झिरपला जायला हवा. शासकीय संस्था या जनतेप्रती उत्तरदायी असायला हव्यात. राज्यसंस्थेच्या प्राथमिक कामांपैकी एक म्हणजे लोककल्याण साधणे हे होय आणि म्हणून जर प्रशासकीय संस्थांचे मूल्यमापन करण्याची वेळ आली तर सरतेशेवट ते नागरिकांना किती समाधान मिळाले यावर आधारित असायला हवे आणि यासाठी नागरिकांच्या आवाजाला महत्त्व द्यायला हवे.

दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने भारतातील पारंपरिक लोकप्रशासनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी खालील मुद्द्यांकडे विशेषत्वाने लक्ष वेधले आहे :

(i) उत्तरदायी आणि पारदर्शक शासन : प्रशासनासाठी उत्तरदायी आणि पारदर्शक व्यवस्था निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला आहे. सेवा-सुविधा देताना विलंब टाळण्याची गरज असते.

(ii) प्रशासनाला अधिकाधिक परिणामाभिमुख करणे :

अनेक प्रशासकीय प्रक्रिया वापर करणाऱ्यांना त्या अनुकूल आणि सुलभ केल्या जाव्यात.

(iii) नागरिककेंद्री प्रशासन : कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी करत असताना लोकप्रतिनिधींचा आणि जनतेचा वाढता सहभाग राहिल याची खात्री करणे.

भारतातील लोकप्रशासनात बदल घडवून आणण्यासाठीच्या सुधारणा —

प्रशासन आणि जनतेतील अंतर कमी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा घडवून आणण्यात आल्या. त्यांत पुढील ठळक उपक्रमांचा समावेश आहे.

- (i) लोकांना अधिकार देणारे कायदे संमत करणे.
- (ii) नागरिकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी नवीन संस्थात्मक यंत्रणा उभारणे.
- (iii) नागरिकांना मिळणाऱ्या सेवांमध्ये सुधारणा व्हावी यासाठी त्यांना पोहचता येईल अशा ठिकाणी कार्यालयांची स्थापना करणे.
- (iv) नोकरशाहीमुळे होणारा विलंब टाळण्यासाठी प्रक्रियांमध्ये सुलभता आणणे.
- (v) अंतर्गत बाबींत कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
- (vi) चांगली कामगिरी केली आहे अशा कर्मचाऱ्यांना सन्मानित करणे.
- (vii) संस्थेतील अंतर्गत शिस्तपालन सुधारणे.
- (viii) नियंत्रण कमी करणे.
- (ix) सार्वजनिक कार्यक्रम आयोजित करणे.

करून पहा.

वरीलपैकी प्रत्येक सुधारणांबाबत उदाहरणे शोधा. उदा., (१) लोकांना अधिकार देणारे कायदे संमत करणे; केलेली सुधारणा - माहितीचा अधिकार २००५

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा : जिल्हाधिकारी कार्यालयात आयोजित जनता दरबारात नागरिकांशी संवाद.

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा : जिल्हाधिकारी कार्यालयात आधार कार्डाची दुरुस्ती

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा : भारतात सुशासन निर्माण करण्यासाठी तयार केलेल्या विशेष कार्यक्रमांची चर्चा करूयात.

(१) लोकपाल आणि लोकायुक्त

द लोकपाल अँड लोकायुक्त अॅक्ट २०१३ हा कायदा २०१४ मध्ये लागू झाला. या कायद्यान्वये केंद्रासाठी 'लोकपाल' तर राज्यांसाठी 'लोकायुक्त' या संस्थांची स्थापना करण्यात आली. हे कार्यालय शासकीय अधिकाऱ्यांविरुद्धातील भ्रष्टाचाराशी संबंधित आरोपांची चौकशी करू शकते. यातून शासनाची स्वच्छ आणि प्रतिसाद देणाऱ्या प्रशासनाविषयीची कटिबद्धता दिसून येते.

लोकपाल ही संकल्पना स्वीडन या देशाकडून घेण्यात आली आहे. स्वीडनमध्ये या कार्यालयास 'ऑम्बुडसमन' असे म्हणतात. ऑम्बुडसमनचे विशिष्ट

कार्य म्हणजे शासकीय अधिकाऱ्यांविरुद्धातील भ्रष्टाचाराशी संबंधित तक्रारींची चौकशी करणे आणि त्यांचे निवारण करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य आहे जिथे लोकायुक्त ही संकल्पना राबवली गेली आहे. १९७२ साली महाराष्ट्र लोकायुक्त संस्था अस्तित्वात आली. कार्यकारी मंडळ सदस्य, कायदेमंडळ सदस्य, राज्य सरकार, स्थानिक शासन संस्था, सार्वजनिक उद्योग आणि इतर शासकीय संस्थामधील अधिकारी अशा सार्वजनिक कर्मचाऱ्यांच्या वर्तणुकीमुळे आलेल्या तक्रारींची दखल घेण्याचे काम लोकायुक्त करतात. सर्वसामान्य लोक सर्व प्रकारच्या शासकीय कर्मचाऱ्यांच्याच विरोधातील आरोपांची चौकशी लोकायुक्तांकडे करू शकतात. लोकायुक्त स्वतःहून (सुओ मोटो स्वाधिकारात) शासकीय कर्मचाऱ्याची चौकशी करू शकतात.

भारत सरकारने पिनाकी चंद्र घोष यांची पहिले लोकपाल म्हणून २०१९ मध्ये नियुक्ती केली.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

सुओ मोटो ही लॅटिन भाषेतील संज्ञा आहे. याचा अर्थ आहे स्वाधिकार किंवा स्वतःहून केलेली कार्यवाही. जिथे शासनसंस्था स्वतःहून कार्यवाही करते अशा वेळेस या संज्ञेचा वापर होतो.

(२) नागरिकांची सनद

नागरिकांची सनद ही संकल्पना नागरिक हा 'राजा' असून शासन संस्था या नागरिकांची सेवा करण्यासाठी आहेत या संकल्पनेवर आधारित आहे. सेवा पुरवणारी संस्था आणि नागरिक या दोघांनाही कळावे की सार्वजनिक संस्था या सेवा देण्यासाठीच आहेत, याकरता प्रत्येक संस्थेने ती कोणत्या सेवा-सुविधा देणार हे स्पष्ट करावे आणि त्या सुविधांसाठीचा दर्जाही ठरवून घ्यावा. एकदा हे झाले आणि जर दिलेल्या सेवेची गुणवत्ता ठरवलेल्या दर्जाप्रमाणे नसेल तर संस्थांना उत्तरदायी धरता येते. भारत सरकारने नागरिकांची सनद तयार करण्याचा उपक्रम १९९६ मध्ये सुरू केला.

नागरिकांची सनद

नोंदणी व मुद्रांक विभागातर्फे नागरिकांना देण्यात येणाऱ्या सेवांबाबतची सनद

अ. क्र.	सेवेचा तपशील	अर्ज कोणत्या कार्यालयात सादर करावा	अर्ज मंजूर करणारे/ निर्णय घेणारे अधिकारी	सेवा पुरवण्यास लागणारा कालावधी
दुय्यम निबंधक कार्यालयामार्फत पुरवण्यात येणाऱ्या सेवा				
१.	दस्त नोंदणी करणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	30 मिनिटे
२.	दस्ताच्या सूचीची प्रमाणित नक्कल देणे. (अ) फेब्रु. 2002 नंतरच्या दस्ताबाबत (ब) फेब्रु. 2002 पूर्वीच्या दस्ताबाबत	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	5 दिवस 15 दिवस
३.	दस्ताची प्रमाणित नक्कल देणे. (अ) फेब्रु. 2002 नंतरच्या दस्ताबाबत (ब) फेब्रु. 2002 पूर्वीच्या दस्ताबाबत	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	5 दिवस 15 दिवस
४.	शोध उपलब्ध करणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	त्याच दिवशी
५.	नोटीस ऑफ इंटिमेशन फाईल करून घेणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	2 तास
६.	जुना मूळ दस्त नोंदणी करून परत देणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	5 दिवस
७.	मुद्रांक शुल्क भरण्याचे प्रयोजनार्थ मूल्यांकन अहवाल देणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	3 दिवस
८.	दस्त नोंदणी संदर्भात गृहभेट देणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	3 दिवस
९.	विशेष कुलमुखत्यारपत्राचे अधिप्रमाणन करून देणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	त्याच दिवशी
१०.	मृत्युकर्त्याच्या मृत्यूनंतर मृत्युपत्र नोंदणी करणे.	दुय्यम निबंधक	दुय्यम निबंधक	त्याच दिवशी
सह जिल्हा निबंधक कार्यालयामार्फत देण्यात येणाऱ्या सेवा				
११.	नोंदणी झालेल्या दस्तविषयक अभिलेख दुरुस्तीस परवानगी देणे.	दुय्यम निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	14 दिवस
१२.	दस्त नोंदणीस सादर करण्यासाठी किंवा कबुलीजबाब देण्यासाठी झालेला विलंब क्षमापित करणे.	दुय्यम निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	30 दिवस
१३.	दस्त नोंदणीदरम्यान खोटे निवेदन किंवा तोतयेगिरी संदर्भातील तक्रारीवरील कार्यवाही करणे.	सह जिल्हा निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	45 दिवस
१४.	दस्त नोंदणी नाकारण्याच्या आदेशाविरुद्ध अपिलावरील कार्यवाही करणे.	सह जिल्हा निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	45 दिवस (सुनावणीनुसार)
१५.	सह जिल्हा निबंधक कार्यालयात नोंदणी झालेल्या दस्ताची/त्या दस्ताच्या सूचीची प्रमाणित नक्कल देणे.	सह जिल्हा निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	15 दिवस
१६.	दस्त नोंदणी न केलेल्या प्रकरणांमध्ये, ई-पेमेंट पद्धतीने भरलेल्या नोंदणी फी चा परतावा देणे.	दुय्यम निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	22 दिवस
१७.	नोंदणी झालेल्या दस्तास जादा भरलेल्या नोंदणी फी चा परतावा देणे.	दुय्यम निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	30 दिवस
१८.	मृत्युपत्राचा सीलबंद लखोटा जमा करणे, परत घेणे किंवा उघडणे.	सह जिल्हा निबंधक	सह जिल्हा निबंधक	त्याच दिवशी
मुद्रांक जिल्हाधिकारी कार्यालयामार्फत देण्यात येणाऱ्या सेवा				
१९.	दस्ताचे मुद्रांक शुल्काबाबत अभिनिर्णय करणे.	मुद्रांक जिल्हाधिकारी	मुद्रांक जिल्हाधिकारी	45 दिवस
२०.	मुद्रांक शुल्काचा परतावा देणे.	मुद्रांक जिल्हाधिकारी	मुद्रांक जिल्हाधिकारी	35 दिवस

- नागरिकांच्या सविस्तर माहितीसाठी सनदेची संपूर्ण प्रत सह जिल्हा निबंधक यांच्याकडे पाहणीसाठी उपलब्ध आहे.
- 'नागरिकांची सनद' व 'सारथी' ही पुस्तके www.igrmahhelpline.gov.in या वेबसाईटवर उपलब्ध आहेत.
- सनदेच्या अंमलबजावणीबाबत प्रतिक्रिया नोंदवण्यासाठी feedback@igrmaharashtra.gov.in या ई-मेल चा वापर करा.
- दस्त नोंदणी व मुद्रांक शुल्काबाबत अडचण आल्यास कॉल करा - सारथी हेलपलाईन - फोन क्र. 888800777

नोंदणी महानिरीक्षक व मुद्रांक नियंत्रक,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे

तुम्ही शोधू शकाल का?

भारत सरकारच्या आणि महाराष्ट्र शासनाच्या संकेतस्थळाला भेट द्या. नागरिकांची सनद मिळवा. तुमच्या वर्गात त्यातील माहितीची चर्चा करा.

(३) ई-प्रशासन (ई-गव्हर्नन्स)

माहिती आणि संपर्क तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांतीत प्रशासनाला एका वेगळ्या उंचीवर नेण्याचे सामर्थ्य आहे. त्यामुळेच जगभरातील अनेक देश मोठ्या प्रमाणावर ई-प्रशासनाकडे (ई-गव्हर्नन्सकडे) वळत आहेत. गेल्या काही दशकांमध्ये प्रशासन गुंतागुंतीचे आणि वैविध्यपूर्ण होत चालले आहे. नागरिकांच्या शासनाकडून असणाऱ्या अपेक्षाही अनेक पटीने वाढल्या आहेत. माहिती आणि संपर्क तंत्रज्ञानामुळे कार्यक्षम पद्धतीने माहिती साठवणे, हवी असेल तेव्हा ती परत मिळवणे, जलदगतीने पाठवणे शक्य झाले आहे. माहितीवर स्वहस्ते प्रक्रिया करण्याच्या पद्धतीपेक्षा वेगवानपणे प्रक्रिया करता येणे सुलभ झाले आहे. यातून शासनाच्या कार्यपद्धतींना वेग येण्यास, निर्णय त्वरेने आणि न्यायपूर्ण पद्धतीने होण्यास, पारदर्शकता वाढण्यास आणि उत्तरदायित्व लागू करण्यास मदत झाली आहे. भौगोलिक आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने शासनाची व्याप्ती वाढण्यासही साहाय्य झाले आहे.

गेल्या काही वर्षांत राज्यशासन आणि केंद्रशासन यांनी ई-प्रशासनासंदर्भात अनेक पुढाकार घेतले आहेत. सार्वजनिक सेवा पुरवण्यात सुधारणा करण्यासाठी आणि त्या मिळवण्याची प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी अनेक स्तरांवर प्रयत्न केले गेले आहेत. भारतातील ई-प्रशासनाची सुरुवात शासकीय विभागांच्या संगणकीकरणापासून झाली. आता ती नागरिककेंद्रित, सेवाभावी आणि पारदर्शक झाली आहे.

भारत सरकारच्या राष्ट्रीय ई-प्रशासन (नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लॅन) योजनेचे उद्दिष्ट सार्वजनिक सुविधा नागरिकांच्या जवळ घेऊन जाणे हे आहे. हे उद्दिष्ट देशभर पायाभूत सेवा सुविधा (इन्फ्रास्ट्रक्चर) उभारून दूरपर्यंतच्या ग्रामीण भागात पोहचवणे, मोठ्या प्रमाणावर नोंदींचे डिजिटायझेशन करून आणि माहितीजालाच्या (इंटरनेटच्या) साहाय्याने सहज आणि खात्रीशीर पद्धतीने त्या नोंदी उपलब्ध करून देऊन साधायचे आहे. आज जन्माचा दाखला, मृत्यूचा दाखला, पॅनकार्ड किंवा पासपोर्ट यासाठी ऑनलाईन पद्धतीने अर्ज करणे शक्य झाले आहे. यामुळे प्रशासन जनतेच्या जवळ आले आहे.

तुम्ही शोधू शकाल का?

महाराष्ट्र शासनाचे ई-प्रशासनाचे (ई-गव्हर्नन्स) उपक्रम शोधा.

Sarathi
सड़क पस्वहन और उजमार्ग मंत्रालय भारत सरकार
MINISTRY OF ROAD TRANSPORT & HIGHWAYS
Government of India

DATE: 26-7-2019 11:54:39 AM
SEARCH
English

Application for Learner's Licence (LL)

Select appropriate choice
Are you a Diplomat (Foreigner) / Repatriate / Refugees / Foreigners (But not Diplomats) / Ex-Servicemen / Physically Challenged, then please select the category

☒ Applicant does not hold Driving/ Learner Licence
☐ Applicant holds Driving Licence, Enter DL Number
☐ Applicant holds Learner Licence, Enter LL Number

DRAWING LICENCE NUMBER
LEARNER'S LICENCE NUMBER

Date of Birth DD-MM-YYYY
Date of Birth DD-MM-YYYY

Submit Refresh Cancel

Note: If the Licence number contains space, please enter space
Example 1: If the LL No: RJ14 /0001234/2017 enter LL number as RJ14<Space>0001234/2017
Example 2: If the DL No: MH01 20170001234 enter DL number as MH01<Space>20170001234

NATIONAL INFORMATICS CENTRE
india.gov.in
The national portal of India

प्रादेशिक परिवहन कार्यालयाचे संकेतस्थळ

(४) माहितीचा अधिकार

माहितीचा अधिकार हा सुशासनाचा एक महत्वाचा पैलू आहे. यातून सार्वजनिक धोरण आणि कार्यवाही या विषयी माहिती मिळते. सहभागी लोकशाही बळकट करण्यासाठी आणि जनकेंद्रित प्रशासनाची सुरवात करण्यासाठीची ही महत्त्वपूर्ण बाब आहे. शासकीय संस्थांमधील पारदर्शकतेमुळे कामकाज वस्तुनिष्ठ पद्धतीने होते आणि कामकाजाबद्दल निश्चितता येते. नागरिकांना परिणामकारक रीतीने प्रशासनात सहभागी होता येते. अर्थात माहितीचा अधिकार ही सुशासनाची मूलभूत गरज आहे. २००५ च्या माहिती अधिकाऱ्याच्या कायद्यामुळे नागरिकांना शासनाबद्दलची सार्वजनिक माहिती मिळवता येणे शक्य झाले आहे.

(५) नागरिकांचा सहभाग

हा सुदृढ लोकशाहीला बळकट करतो. पारंपरिक प्रातिनिधिक लोकशाही व्यवस्था सुधारण्यास आणि तिचे

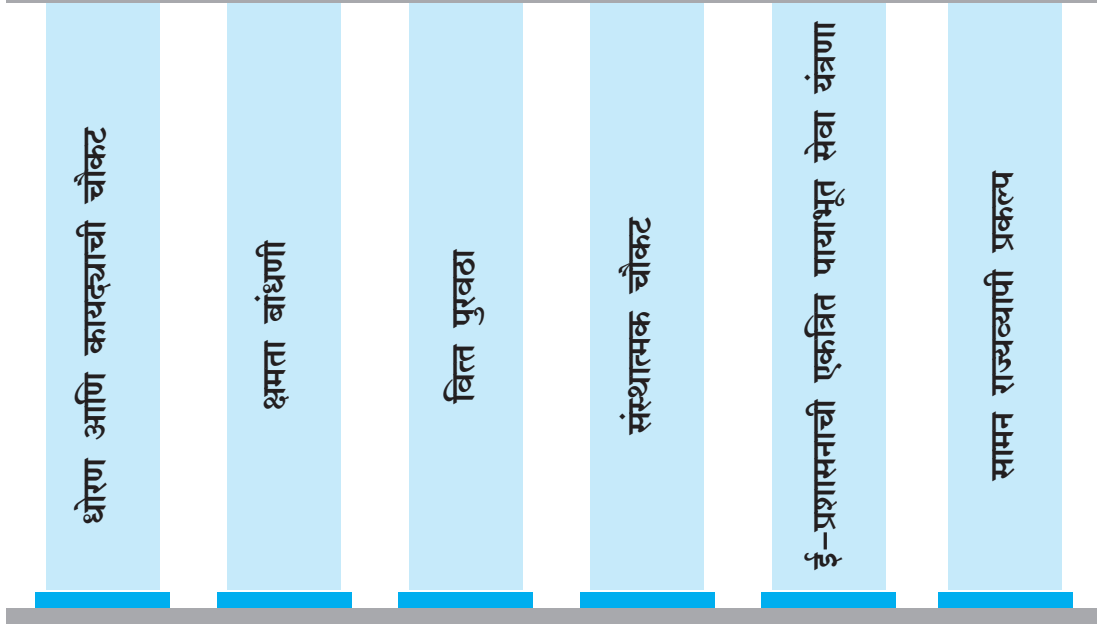
रूपांतर जास्त प्रतिसादात्मक आणि सहभागात्मक लोकशाहीमध्ये होण्यास हातभार लावतो.

वरील सर्व योजना नागरिकांचा प्रशासनातील सहभाग सुनिश्चित करतात. नागरिकांकडे केवळ विकासाचे लाभार्थी म्हणून बघितले जाऊ नये, तर ते विकास प्रक्रियेतील सहभागी घटक म्हणून समजले जावेत. हा मूलतः 'बॉटम अप' (कनिष्ठ स्तराकडून वरिष्ठ स्तराकडे जाणारा) दृष्टिकोन असून 'टॉप डाऊन' (वरिष्ठ स्तरावरून कनिष्ठ स्तराकडे जाणारा) दृष्टिकोन नाही. हा नागरिकांनी प्रभावित केलेल्या साधनसंपत्तीविषयक नियंत्रण करण्याच्या आणि विकासाबाबतचे निर्णय घेण्याच्या कार्यपद्धती ध्वनीत करतो. हा दृष्टिकोन नागरिकांना स्वतःच्या भवितव्याविषयीचे निर्णय घेण्याचा कायदेशीर अधिकार आहे हे मान्य करतो.

करून पहा.

माहितीच्या अधिकाराचा अर्ज कसा भरतात ते शोधा. शासकीय कार्यालयातून एखाद्या गोष्टीची माहिती मिळवण्यासाठी नमुना अर्ज तयार करा.

ई-प्रशासनाच्या उद्दिष्टांचे सहा स्तंभ

ई-प्रशासनाच्या उद्दिष्टांचे सहा स्तंभ

महाराष्ट्र शासनाने ई-प्रशासन सक्रिय आणि प्रतिसादात्मक करण्याच्या दृष्टीने उद्दिष्टांचे सहा स्तंभ निश्चित केले आहेत.

स्तंभ-१ धोरण आणि कायद्याची चौकट : बदलत्या काळानुसार आणि तंत्रज्ञानानुसार कायद्याच्या चौकटीत नियमितपणे सुधारणा करणे.

स्तंभ-२ क्षमता बांधणी : कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची क्षमता वाढवणे गरजेचे असते.

स्तंभ-३ वित्त पुरवठा : वेळेवर आणि पुरेसा वित्त पुरवठा करण्याची यंत्रणा सुनिश्चित करणे.

स्तंभ-४ संस्थात्मक चौकट : ई-प्रशासनाच्या योजना निर्माण करून त्यांचे निर्देशन करण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा विकसित करणे.

स्तंभ-५ ई-प्रशासनाची एकत्रित पायाभूत सेवा यंत्रणा : ई-प्रशासनासाठी डेटा सेंटर, समान सेवा केंद्र आणि राज्यव्यापी एरिया नेटवर्क विकसित करणे.

स्तंभ-६ समान राज्यव्यापी प्रकल्प : शासनाच्या अनेक विभागांसाठी सामायिक असणाऱ्या अशा ई-टेंडर, एसएमएस गेटवे, पेमेंट गेटवे इत्यादी सुविधा निर्माण करणे आणि त्यांच्यात समन्वय साधणे.

तुम्ही शोधू शकाल का?

ग्राहकांच्या हिताचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने १९८६ मध्ये ग्राहक संरक्षण कायदा मंजूर करण्यात आला. तुम्ही ग्राहक न्यायालयांविषयी कधी ऐकले किंवा वाचले आहे का ? ग्राहक न्यायालये कशी काम करतात याविषयी माहिती शोधा. जर एखाद्या दुकानदाराने तुम्हांला फसवले, तर तुम्ही ग्राहक न्यायालयात दाद मागाल का ? या विषयावर तुमच्या वर्गात चर्चा करा.

विशेष संस्थात्मक यंत्रणा

सुशासनाचे फायदे समाजातील सर्व घटकांना मिळायला हवेत. समाजातील काही दुर्बल घटकांसाठी संविधानात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वरूपाच्या संरक्षक तरतुदी केल्या आहेत. शासनाने या संरक्षक तरतुदींशिवाय समाजातील विविध घटकांचे हक्क जपण्याच्या दृष्टीने खालील काही आयोगांची निर्मिती केली आहे :

- (i) **राष्ट्रीय अनुसूचित जातींसाठीचा आयोग :** हा आयोग अनुसूचित जातींसाठीच्या संवैधानिक संरक्षक उपाययोजनांच्या संदर्भात काम करतो, अनुसूचित जातींना अधिकारापासून वंचित ठेवले गेले असेल तर अशा प्रकरणांची चौकशी करतो.
- (ii) **राष्ट्रीय अनुसूचित जमातींसाठीचा आयोग :** हा आयोग संविधानाने हमी दिलेल्या संरक्षक उपाययोजनांच्या संदर्भात काम करतो, प्रामुख्याने अनुसूचित जमातींसाठीचे अधिकार हिरावून घेतल्या गेलेल्या प्रकरणांची चौकशी करतो.
- (iii) **राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग :** संविधानाने हमी दिलेल्या जीविताचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, समता आणि प्रतिष्ठेच्या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी सदर आयोग काम करतो.
- (iv) **राष्ट्रीय महिला आयोग :** सदर आयोगाची स्थापना महिलांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी तसेच महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासास चालना देण्यासाठी केली आहे.
- (v) **राष्ट्रीय बालहक्क संरक्षण आयोग :** देशभरात बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे, बालहक्कांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांचा बचाव करणे यासाठी

माहित आहे का तुम्हांला ?

राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगानुसार मुस्लीम, शीख, ख्रिश्चन, बौद्ध, पारशी आणि जैन या धार्मिक गटांना अल्पसंख्याक गट म्हणून मान्यता मिळाली आहे.

हा आयोग कार्यरत आहे. आयोगाच्या व्याख्येप्रमाणे
० ते १८ वयोगटांतील व्यक्तींना बालक समजले जाते.

(vi) **राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग** : हा आयोग सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांच्या कल्याणावर भर देतो.

(vii) **राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग** : अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करण्यासाठी संसद आणि राज्यांच्या विधीमंडळांनी पारित केलेले कायदे आणि संविधानाने दिलेल्या संरक्षणविषयक तरतुदींच्या कार्यावर देखरेख करण्याचे काम हा आयोग करतो.

(viii) **राष्ट्रीय ग्राहक वाद निवारण आयोग** : हा आयोग ग्राहकांच्या वादांचे निवारण करतो.

चर्चा करा.

वरीलपैकी कोणत्याही एका आयोगाची रचना आणि कार्ये यांवर वर्गात चर्चा करा.

भारतीय संविधानाने मूलभूत अधिकार आणि राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांद्वारे सुशासनाच्या चौकटीची मांडणी केली आहे. त्यावर आधारित सुशासनासाठीची संस्थात्मक चौकट विकसित करण्याचा शासनाने प्रयत्न केला आहे. प्रशासनाकडे बघण्याचा लोकाभिमुख दृष्टिकोन हा सुशासनाचा गाभा आहे. हा अशा वातावरणाची निर्मिती करतो, ज्यात सर्व वर्गातील नागरिकांना त्यांच्यातील क्षमतांचा पूर्ण विकास घडवता येतो. भारताला एक प्रतिसाद देणारे, उत्तरदायी, टिकाऊ आणि कार्यक्षम प्रशासन निर्माण करायचे आहे.

See the following website for additional information:

1. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India.
<https://meity.gov.in/divisions/national-e-governance-plan>
2. Citizen Centric Administration (12th Report), 2009 Second Administrative Commission: Reports. Department of Administrative Reforms and Grievances, Government of India
<https://darpg.gov.in/arc-reports>
3. Government of Maharashtra, E Governance Policy, 23 September 2011
https://www.maharashtra.gov.in/PDF/e_governance_policy.pdf

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) कंसातील योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

(१) लोकपाल ही संकल्पना या देशाकडून घेण्यात आली.

(फिनलँड, स्वीडन, नॉर्वे, जर्मनी)

(२) माहितीचा अधिकार हा एक

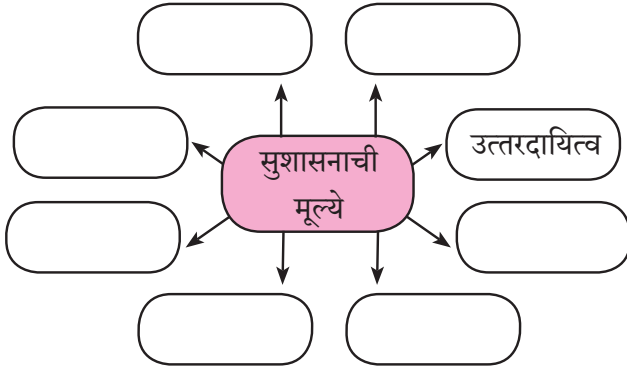
महत्त्वाचा पैलू आहे.

(सुशासनाचा, लोकशाहीचा, विकेंद्रीकरणाचा, विकासाचा)

(ब) दिलेल्या विधानासाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

शासकीय अधिकाऱ्यांच्या विरोधातील तक्रारींची चौकशी करणारी व्यक्ती -

प्र.२ (अ) संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

(ब) चूक की बरोबर सकारण लिहा.

- (१) राजकीय कार्यकारी प्रमुखांविरुधात लोकायुक्त चौकशी करू शकतात.
- (२) सुशासनामध्ये नैसर्गिक संसाधनांचा कुशलतेने वापर केला जातो.

प्र.३ सहसंबंध स्पष्ट करा.

सुशासन आणि ई-प्रशासन

प्र.४ तुमचे मत नोंदवा.

- (१) ई-प्रशासनामुळे शासकीय प्रक्रिया जलद झाली.
- (२) ई-प्रशासनाने प्रशासनाला जनतेच्या जवळ आणले आहे.

प्र.५ खालील प्रश्नाचे उत्तर ८० ते १०० शब्दांत लिहा.

समाजातील विविध घटकांचे हक्क सुरक्षित करणाऱ्या भारतातील विविध संस्था स्पष्ट करा.

प्र.६ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

सुशासनाची पुढे दिलेली मूल्ये सविस्तरपणे स्पष्ट करा.

- (अ) सहभागात्मक (ब) पारदर्शकता
- (क) प्रतिसादात्मक (ड) उत्तरदायित्व

उपक्रम

- (१) समाजातील विविध घटकांचे हक्क सुरक्षित करणाऱ्या राज्यस्तरावरील आयोगांची माहिती संकलित करा.
- (२) 'ऑम्बुड्समन'विषयी माहिती संकलित करा.

